

РОСІЯНІЗМИ ТА АНГЛІЦИЗМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Пілецький В., 2003

У статті описано деякі головні типи російських та англійських термінів, які позичила українська мова, виявлено низку способів заміни їх українськими відповідниками.

The article describes some main types of Russian and English scientific and technical terms borrowed by Ukrainian, revealing a number of ways to replace them by Ukrainian substitutes.

Початок ХХ століття ознаменований активізацією окремих напрямків дослідження спеціальної лексики української мови. До найбільш дискусійних належать упорядкування і стандартизація національних терміносистем [2, с.183–243] і збереження питомої термінової лексики в несприятливих глобалізаційних умовах [1, с.158–163; 3, с.26–30]. Через це актуальною видається проблема визначити роль і місце двох типів термінів, росіянізмів та англіцизмів, у різних терміносистемах сучасної української мови і виявити способи і засоби їх можливої заміни національними відповідниками.

Обидва типи термінів активно проникають до нової української літературної мови в ХХ столітті – росіянізми починаючи з тридцятих років, англіцизми – після другої світової війни. Їх роль і місце в різноманітних терміносистемах активно почали обговорювати щойно зі здобуттям незалежності.

На позначення слів або словосполук, позичених з російської мови або побудованих за її взірцями, традиційно використовують термін “русизм”, хоч він неточний, бо утворений не від назви держави Росії, а від етноніма Русь, який значна частина сучасних українців услід за М. Грушевським пов’язує із історією України, а не Росії. Тому доречніше використовувати найменування, похідне від сучасної державної назви росіян, – росіянізм. Аналізоване поняття значна частина українців розуміє надто вузько – тільки як мовну одиницю, не зафіксовану в словниках і використовувану в українських текстах зі спеціальною стилістичною метою (Г. Їжакевич). Однак такий підхід не враховує сучасних ралій, особливо пошуків національно-мовної ідентичності серед частини сучасних українських інтелектуалів, і вчених у їх числі.

Дискусії на термінологічних конференціях кінця ХХ-початку ХХІ століття дають змогу зробити висновок, що принаймні певна частина українських дослідників у своїй науковій галузі під росіянізмами розуміє слова, що містять не притаманні сучасній українській літературній мові корені або афікси (суфікси чи префікси), хоч такі лексеми можуть бути широко розповсюджені в будь-якій терміносистемі. Якщо українські терміни навіть поморфемно перекладені з російської, тобто скальковані за російськими взірцями, але їх морфемний склад не суперечить будові українського слова, такі похідники сучасні носії української наукової мови цілковито сприймають і здебільш не обговорюють.

Українська технічна інтелігенція активно відкидає утворені від дієслів назви опредметнених дій з суфіксом *-к(а)*: *ковка, рубка, поліровка, штамповка*. Такі росіянізми переважно замінюють іменниками на *-ня* (*кування, рубання, полірування, штампування*), хоч інколи використовують і похідники іншого структурного типу, зокрема безсуфіксні іменники: *возгонка – узгін, гонки – перегони*. Часто-густо цю тенденцію доводять до абсолюту і намагаються замінити будь-які українські слова, утворені з допомогою суфікса *-ка*, що суперечить давній українській традиції використовувати цю морфему для називання дій, а не тільки їх наслідків. Таке відштовхування від російської мови призводить до появи ряду немилозвучних слів, як, наприклад, з коренем *роб*: *обробляння, розробляння, перероблення* тощо. Наперекір рекомендаціям назва *обробка* побутує в науково-технічних текстах і вказує передусім на дії над металами. Чомусь у поле зору українських інженерів не потрапляє сільськогосподарський термін *обробіток*, що його можна було б у цьому разі використати. Замість *розробляння стандартів* можна сказати *опрацювання стандартів*. Проте цілком природними в сучасних українських текстах є деякі давноутворені назви дій з суфіксом *-ка*: *оцінка, перевірка, поведінка*.

Існує тенденція замінити деякі назви найпростіших технічних засобів з суфіксом *-ушк(а)* на українські похідники іншої будови: *ловушка – уловлювач*. Але спроби вживати замість російської *котушки* позиченого з німецької мови слова *шпуля* не підтримано, хоч в тлумачному словнику української мови (т. XI, с. 527) і *шпуля*, і *шпулька* подано без будь-яких стилістичних чи інших обмежників. Не вдається витіснити із технічної термінології поширеного терміна *установка*, хоч у сучасній літературній мові його можуть заступити *агрегат, устаткування, пристрій, механізм* і напівзабуте слово *устава*.

Фахівці окремих галузей замінюють корені ряду російськомовних позичок. Цікава доля трьох коренів – *плав, скор* і *ключ*, які хоч притаманні і українській, і російській мовам, але їх словотворчі потенції в обох відрізняються. У науково-технічних текстах продовжують широко вживати похідники від дієслів із коренем *плав*, що можуть означати перехід з одного агрегатного стану в інший (*плавитися*) або технологічну операцію, спрямовану на таку зміну (*плавити*). Окремі дослідники вказують на неукраїнськість такого терміновжитку, бо в нашій мові *віск, сало* чи інша тверда речовина не *плавиться*, а *топиться*. *Плавити* (тобто *сплавляти*) можна дерево по річці. Тому природними українськими відповідниками росіянізмів з названим коренем є похідники з коренем *топ*: *топити, стоп, розтоп* (а не *плавити, сплав, розплав*). Корінь же *скор* і в сучасній літературній мові широко побутує, зокрема подибуємо його в складі прислівника *скоро*. Мовна ж свідомість деяких українських інтелектуалів, насамперед фізиків і математиків, пов'язує його із широко розповсюдженим російським *ускорением*, наслідком чого стала заміна *прискорення* *пришвидшенням* і зміна кореня в споріднених термінах. Правда, свою роль зіграли і системні зв'язки з базовим терміном *швидкість*. Корінь *ключ* уже давно усунуто з електротехнічних термінів і замінено на *мк(мик)*: не *включати*, а *вмикати*, відповідно не *включити*, а *увімкнути*. Але омонімічний корінь широко використовують для називання сторонніх тіл у якомусь середовищі (*включення*), хоч для такого терміна легко утворити український відповідник, наприклад *вкраплення*.

Автори новочасних російсько-українських терміних словників досягли успіхів у виявленні та перекладі термінів, семантичний обсяг яких в обох мовах не збігається. Наприклад, детально описано українські відповідники російського *заключение*: це і *укладання* (договору), і *підписання* (пакту), і *ув'язнення*, і *взяття* (в дужки), тобто спостерігаємо розходження в перекладі залежно від терміносистеми. Детально описано російські терміни на *-ение*, яким в українській мові відповідають похідники від дієслів *доконаного* і *недоконаного*

виду (*облучение* – *опромінювання* і *опромінення*). Однак ще й досі нема згоди щодо перекладу окремих багатозначних російських лексем. Математики вирізняють у російському терміні *определение* два значення (1. Означування 2. Числове значення) і перекладають його двома українськими відповідниками – *означення* і *визначення*. Мовознавці ж, які частіше використовують перше значення, поруч із назвою *дефініція* вживають синонім *визначення*, що є семантичною калькою з російського *определение*, хоч традиційно використовують *означення* як назву одного з видів синтаксичних зв'язків. Незважаючи на те, що російський термін *колебание* має близькозвучний український відповідник *коливання*, для позначення різновидів цього явища в українській мові можна використати *хитання* і *гойдання*, хоч частіше обмежуються загальною назвою. *Зерно* звичайно перекладають як *зерно*, хоч цей російський іменник може називати ще й *зернину*, а *жидкий* – як *рідкий*, хоч такий російський прикметник може вказувати і на зв'язок з рідиною і в українській мові мати відповідник *рідинний* (стан речовини).

Досить велика частина термінокористувачів не відчуває неприродності ряду коренів або афіксів в українських відповідниках російських лексем. Зокрема живцем узято або дещо видозмінено російські терміни в українських назвах *вітка* (рос. *ветвь*), *грунтівка* (рос. *грунтовка*), *витяжка* (рос. *вытяжка*), *повідка* (рос. *поверка*) і ряді інших. Рідко хто з фізиків замість *пучок* (променів) уживає назву *жмуток*, а значна частина математиків не вичленює не властивого українській мові кореня в прикметнику *рівнобедрений*. Мовознавці чи літературознавці в порівняльних студіях досить часто використовують *співставлення*, а не *зіставлення*, і, здається, ніхто із сучасних українських мовознавців не піддає сумніву термін *запозичення* із семантично порожнім префіксом *за-*. Так само як і для економістів не є дивоглядом префікс *по-* в лексемі *покупець*.

Чималу кількість російських лексем, що вийшли поза межі терміносистем і стали загальноживаними словами, українські вчені в межах спеціальної лексики вже не сприймають як росіянізми, хоч для деяких з цих слів в українській мові ще з тридцятих років ХХ століття існують рівноцінні національні або позичені з інших мов відповідники. Словотворчо безплідний *насос* із відсутнім в сучасній українській мові коренем *сос* не вдається замінити романізмом *помпа*, від якого легко творити ситему назв споріднених понять: *помпувати*, *напомпувати*, *помпування* та ін. Подібно і термін *прокат*, українським відповідником кореня якого є *кот* (*котити*, *прокотити*), не творить похідних назв дій, а давно відомі синонімічні українські утвори на базі німецького *вал* природно входять у систему процесових понять: *вальцювати*, *вальцювання*, *вальцівник* тощо. Тільки окремі вчені погоджуються із потребою замінити *шатун* на *гонок*, *підшипник* – на *валниця*, *башмак* на *черевик*, а *гайку* на *мутру*, не кажу вже про відновлення лексеми “*рушій*” замість “*двигун*”.

Протягом останнього десятиліття активізують корінь *гін* як засіб заміни запозиченого з російської *провід*: *водогін* замість *водопровід*, *газогін* – *газопровід*. Однак і надалі поза засягом наукової дискусії перебувають прикметники із позиченим із російської мови терміноелементом – *подібний*, що ними перекладено російські лексеми на *образний*, *-видний*, *-подобний*. Українська термінотворча традиція тут інша – замінювати кореневий елемент суфіксом *-уват-*: *газуватий*, *зіркуватий*, *пилкуватий* (а не *газоподібний*, *зіркоподібний*, *пилкоподібний*). Інколи російський взірєць орієнтує неправильно: *газообразний* – це не *газоподібний*, а просто *газовий* (як у назві агрегатного стану речовини).

Отже, системне вивчення росіянізмів у різних терміносистемах необхідне не тільки щоб з'ясувати роль і місце таких слів, а й щоб упорядкувати окремі фрагменти лексичної системи сучасної української літературної мови. Поширеність терміна через значну

зросійщеність ряду терміносистем не може бути єдиним критерієм нормотворчих процесів у термінології. На перше місце висувається системотворчий чинник: найбільш придатним для називання спеціального поняття може виявитися не росіянізм чи скалькований термін, а позичена із загальнолітературної мови або спеціально утворена з українських морфем лексема, що здатна творити похідники, забезпечуючи мовне вираження системних понятійних зв'язків.

Англіцизми, себто слова і словосполучення, позичені з англійської мови або утворені за її взірцями, широким потоком ринули в українську мову наприкінці ХХ століття у зв'язку з розпадом Радянського Союзу і перетворенням світу з двополюсного на однополюсний. У науковій сфері вони найбільше вплинули на термінологію гуманітарних наук, менше – природничих. За рахунок англіцизмів значно поповнився склад науково-технічних і спортивних термінів. Такі лексеми все більше стають конкурентами росіянізмів як основного джерела поповнення української лексики, в тому числі й наукової, чужомовними словами.

Англіцизм, як і будь-яке інше позичене слово, доречний, якщо він позначає поняття, що з різних причин ще не назване засобами української мови або в ній відсутній рівновартісний відповідник. Масово проникаючи в нашу мову, коли в ній для позначення багатьох наукових понять існують питомі або позичені терміни, англіцизми витісняють їх без належного опору з боку українських учених. Крім зросійщення, в українського наукового мовного довкілля виникає нова загроза, яку В. Радчук з гіркою назвав укрлиш [3], тобто українська інгліш, український варіант англійської мови.

У літературознавстві запанувала *нарація* і похідні слова (*наратор*, *наративний*), хоч до цього цілковито обходилися термінами *оповідь*, *оповідний*, *оповідач*. Мовознавці широко застосовують *концепт*, бо термін *поняття* їх уже не влаштовує. Економісти не можуть обійтися без назв учасників ринкових відносин (*брокерів*, *менеджерів*, *дистриб'юторів*), які в наукових текстах можна замінити відповідно українськими синонімами (*посередник*, *управлінець*, *розподільювач* відповідно). У політології розповсюджені англійські назви *виборців* і похідних від англійського відповідника українського слова *вибори* (*електорат*, *електоральні настрої* і навіть *електор*). Жоден футбольний репортаж не може обійтися без *голкіпера*, *лайнмена*, *хавбека* чи *рефері*, хоч українська мова має рівноварті відповідники *воротар*, *суддя на лінії*, *півзахисник*, *суддя*. У журналістиці замість терміна *засоби масової інформації* понад міру поширений англіцизм *мас-медія*, а *інтерв'ю* не може бути *винятковим*, тільки *ексклюзивним*. Замість давніших назв освітніх установ *училище*, *технікум* запровадили англіцизм *коледж*.

Представників наймолодшого і середнього покоління українських учених залюбки вводять у наукові тексти модні англійські заміники загальноновживаних слів: *креативний* замість *творчий*; *латентний* – *прихований*, *неявий*; *варіабельний* – *змінний*; *інтерація* – *взаємодія* тощо. Почасти це данина моді і сподівання на приховування думки без достатньої глибини проникання в суть аналізованої проблеми, почасти це своєрідний науковий жаргон, засіб упізнання своїх, а нерідко ще й невміння перекласти українською англійські слова чи словосполучення. В. Радчук [3] уклав список слів-позичок, серед яких переважають англіцизми, що піддаються перекладу питомою або давніше позиченою лексикою (подано за абеткою): *андеграунд* – *підпілля*; *аплікант* і *аплікація* – *заявник* і *заява*; *бігборд* – *панно*, *стенд*; *бізнес-ланч* – *діловий обід*; *бренд* – *татунок*; *генерація* – *покоління*; *дайджест* – *оглядовий збірник*; *джек-пот* – *найвища сума виграшу*; *екзил-пот* – *опитування на виході*; *інтенція* – *намір*, *задум*; *маркетинг* – *збут*, *вивчення ринку*; *кастинг* – *конкурсний відбір*; *котон* – *бавовна*; *памперс* – *підгузник*; *плейер* – *програвач*; *скейт-борд* – *дошка-самокат*; *прайс-лист* – *цінник*; *пресинг* – *тиск*, *натиск*; *провайдер* – *постачальник*; *промоція* і

промоуши – заохочення, сприяння, підтримка, допомога; *респектувати* – шанувати; *рецепція* – сприйняття; *спічрайтер* – складач промов; *суїцид* – самогубство; *степлер* – спинач, скріплювач; *тост* – грінка, *трансформер* – перекиньчик, перевертень; *трейдер* – торговець; *фан* – болільник, уболівальник; *шейпінг* – підправка статури, догляд за поставою. А до варваризму імплементація, на думку вченого, можна підібрати понад 30 українських відповідників, серед них: *впровадження, запровадження, втілення, втілення в життя, введення, введення в діло, виконання, здійснення, проведення в життя, перетворення в дійсність, перетворення в життя, реалізія, матеріалізація, справдження, звершення, вживлення, законодавче запровадження, законодавче утвердження, введення в (законодавчу) практику, надання чинності, набуття чинності, узаконення, внесення змін (до закону), внесення поправок, перегляд (закону).*

Англійська мова, очевидно, активізувала в українській термін *дискурс*, який проник термінологію різних гуманітарних наук, маючи загальне значення “сукупність висловлювань на певну тему” (*дискурс модернізму, філософський дискурс, політичний дискурс* тощо). Якщо назви не вжито в спеціальному термінному значенні, то чи є потреба надуживати чужомовним словом? До того ж у наукових текстах термінне значення аналізованої лексеми необхідно чітко обумовлювати, бо інакше вона сприймається неоднозначно. Зрештою, найновіший двотомовий англо-український словник М.І. Балли фіксує аж 4 значення іменника “*дискурс*” в англійській мові і відповідно чотири способи його перекладу: 1) лекція; промова, слово, доповідь...; 2) трактат; міркування; 3) розмова, бесіда; 4) здатність доводити; обґрунтування.

Упорядники української науково-технічної термінології ще не виробили концепції, як позичати найменування найновіших технічних засобів, пов’язаних з комп’ютерними технологіями. Тим часом англійські терміни *макрос, опція, принтер, сайт, сервер, сервіс, файл, утиліта* та багато інших, значну частину яких можна без втрат перекласти українською, щодня проникають у свідомість усе масовішого користувача комп’ютерної техніки.

Берегти українське мовне докільля сьогодні означає не тільки шукати способів і засобів уникати російськомовних термінів. Великомасштабні глобалізаційні процеси висунули на перше місце в світовій комунікації мову англійську, яка не тільки збагачує словник українського науковця, але й витісняє з нього питомі слова і вирази. Так формується почуття меншовартості рідної мови, її неспроможності обслуговувати найвищі прояви людського духу, до яких, безсумнівно, належить і наукова сфера. Страх українського вченого перед українською мовою породжується не тільки боязню не дотримувати норм, а й невмінням або й небажанням засвоювати її засоби, щоб перекодувати новітні наукові інформаційні потоки, що пливають до нас не в рідномовній одежі. Мислення мовними кліше, відсутність опірності чужомовним словам і брак зусиль у пошуку відповідних українських мовних засобів вираження наукової думки знижує науковий потенціал українського ученого, робить його піддатливим до наукових схем та ідей, нав’язаних іззовні.

1. Боднар О. Екологія українського слова: аспекти і проблеми // Четвертий міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1999 р. – Одеса, 2002. – С.158–163.
2. Проблеми української термінології // Вісник Львівського національного університету “Львівська політехніка”. – № 453. – Львів, 2002. – С.183–243. 3. Радчук В. Плекаємо укрлиш... Для кого? // Урок української. – 2003. – № 8–9. – с.26–30. 4. Англо-український словник. Склав М. І. Балла. – К., 1996. – т.І–ІІ.